

внески, зроблені в культурні моделі. Вона включає також дистанціювання по відношенню до практики та норм соціального споживання. Пізніше повернуться надії та розробка нових ініціатив. Сьогодні великі битви є оборонними та визвольними: потрібно звільнитися від великих принципів та великих стратегій, від влади, що стала агресивною або всепоглинаючою” [5, 197].

Аналіз рухів протесту кінця ХХ століття приводить нас до висновку про важливість їх вивчення не тільки як специфічних об’єктів дослідження, а і як більш загального джерела міркувань, як центральної категорії аналізу сучасних суспільств. За допомогою поняття соціальних рухів чіткіше виражається ідея про те, що суспільства все менше знаходяться „в” історії, вони самі виробляють своє історичне існування за допомогою своєї економічної, політичної та культурної здатності продукувати своє майбутнє і навіть свою пам’ять.

Література

1. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков, 2004.
2. Коэн Дж., Арто Э. Гражданское общество и политическая теория. – М., 2003.
3. Смелзер Н. Проблемы социологии. Георг - Зімелівські лекції, 1995. – Львів, 2003.
4. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. – М., 2001.
5. Турен А. Возвращение человека действующего. – М., 1998.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1999.

І. П.Проценко

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ОЗНАКА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ

В статті розглядаються особливості українського історичного дискурсу. Розкривається його зв’язок з геополітичними і соціокультурними умовами становлення українського народу. Показано, що його межове існування відображується в маргінальності історичного дискурсу.

Здобуття незалежності, розбудова власної держави актуалізує тему сутності української культури, створення її цілісного образу, наявність якого цілком правомірно розглядається як важлива умова збереження української ідентичності і, водночас, як умова подальшого поступу, оновлення культури, подолання загрозливої для існування України різновекторності культурних орієнтацій населення різних регіонів єдиної країни. Не випадково до виконання даного завдання неодноразово закликали відомі діячі української культури, зокрема, І.Дзюба і Л.Костенко.

Здійснення цього завдання зумовлює необхідність звернення як до наявного стану українського народу, так і до передумов його становлення, тобто, до історії. Як зазначав Гегель, лише результат взятий в єдності із його становленням являє дійсну цілісність. Мова йде як про об’єктивну, емпірично дану історію, так і про її тлумачення, про стан історичного знання. Воно, будучи продуктом певних історичних умов, попри дійсне відношення до об’єктивної історії, відіграє не меншу, а часто, навіть, більшу роль в житті людини і суспільства. В свою чергу, звернення до поняття маргінальності пов’язане із особливостями існування українського етносу, його проживанням на межі природних зон – степу і лісостепу, на межі із кочовими народами. Цей емпіричний факт постійно знаходиться в сфері уваги україністики. Зокрема тема межовості розглядається в працях Д.Чижевського, О.Кульчицького, І.Бичка, М.Степика тощо.

Постає питання, чи існує зв’язок між межовістю як ознакою природних умов становлення української культури і станом українського історичного дискурсу? Як відображується межовість на рівні історичного дискурсу? Зазначимо, що нині відсутній системний, концептуальний аналіз дійсного впливу цього чинника на українську історичну науку. Разом з тим, цілком очевидно, що він і як об’єктивний фактор, і як стан світогляду не може не проявлятися в історичному пізнанні. При цьому мова йде не лише про відображення його в історичних сюжетах, але й, чи не в першу чергу, про його зв’язок із станом самої історичної науки, із особливостями осмислення історичного процесу, тобто, із особливостями українського історичного дискурсу.

В цьому плані варто зважити на нинішній кризовий стан історії, який, як відзначає Я.Калакура, супроводжується „стагнацією української історіографії”. Однією із причин кризи він вбачає в недостатній увазі „до історіософських, світоглядних і методологічних засад української історичної науки” [1, 424]. До такого ж висновку схиляється і В.Потульницький. Він, констатуючи маргінальний, периферійний стан української історичної науки, вважає її недоліком або формальне „копіювання найновіших західних методів дослідження”, або „хуторянський” підхід „сконструйований за принципом „нам своє робить” [2, 60]. Причиною такого стану він також вважає відсутність належної історіософії.

Мета статті – осмислення зв’язку українського історичного (історіософського) дискурсу з межовим (маргінальним) статусом української культури.

Розглядаючи тему, варто зробити деякі попередні зауваження, по-перше, говорячи про історичний дискурс, в даній статті увага акцентується переважно на стані історіософії, оскільки вона є передумовою історичних, так би мовити, польових досліджень. По-друге, варто уточнити відмінність між історіософією

і філософією історії. Історіософія має багато спільного з філософією історії. Однак, якщо філософія історії прагне до системної реконструкції великомасштабної структури історії як певної, органічної цілісності на основі логічного аналізу висхідних ідей і принципів, то історіософія обмежується пошуком сенсу історії на основі вільного історичного мислення. Філософія історії досліджує історію на категоріальному рівні, історіософія спирається на ерудицію, інтуїцію, естетично-емоційне сприйняття дій, що відбулися в минулому.

Історіософія має істотний вплив на історичні дослідження; вона визначає проблематику, підхід, рівень дослідження історичної реальності тощо. Це ж стосується і логіки розвитку української історичної науки, передумовою якої було формування історіософських ідей. Тож, щоб зрозуміти таку логіку розвитку і її нинішній стан слід вдатися до осмислення тих історіософських ідей, які знаходилися біля її витоків. В цьому плані звертає на себе увагу зв'язок української історіософії із європейським романтизмом, який набув широкого поширення в західній, перш за все, німецькій філософії на межі XIX-XX ст., зокрема, в працях Гердера і Шеллінга. Його виникнення не випадкове, воно пов'язане значною мірою із прагненням подолати маргінальний стан Німеччини, яка в ХУІІІ – першій половині XIX ст. знаходилася на узбіччі більш розвинутих країн, зокрема, Англії і Франції. Він був своєрідною реакцією на маргінальний стан Німеччини. Особливістю романтизму була апеляція до глибинних засадничих пластів буття народу. Він, полишаючи подієвий рівень історії, звертається до ірраціональних засад поведінки людини, до психології і мотиваційної сфери. Виникнувши, романтизм швидко поширюється за межами Німеччини, в тому числі, серед слов'янських народів. Уже на початку XIX ст. він стає провідною ідейною течією в східному слов'янстві, зокрема, істотним був його вплив на становлення філософії слов'янофільства. Тобто Німеччина, переймаючись проблемами націєтворення, подолання свого маргінального стану відшукала ключ до історії, який виявився придатним і для інших країн і народів, які знаходилися в подібному становищі.

Романтизм істотно вплинув і на становлення українського історичного дискурсу, витoki якого знаходяться як в філософсько-світоглядних умовах, так і в історичних і геополітичних особливостях проживання українського етносу. Тобто варто розрізняти витoki і умови становлення історичного пізнання (історичного дискурсу) і витoki української (об'єктивної) історії. Умови становлення історичної науки істотно впливають на репрезентацію історичного процесу. В першому випадку мова йде про середину XIX ст., про зрушення, які відбувалися в історичній свідомості під впливом ідей романтизму. Він, своєю апеляцією до духу народу, призвів до зміни традиційного підходу до історії. Долаючи заангажованість історії

державницькою проблематикою, а також проблематикою, пов'язаною із життєописами вождів, полководців, мислителів, царів тощо, романтизм відкрив шлях для осмислення долі „неісторичних” народів. Передусім романтизм істотно вплинув на творчість діячів Кирило-Мефодієвського товариства: М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка. Його зміст був співзвучним очікуванням і сподіванням української еліти, яка почала відновлюватися на початку XIX ст. Романтизм імпував можливість по-новому розглянути історичний процес, поставивши в центр уваги народ, що визначило народницьке спрямування української історії. Завдяки романтизму була подолана колізія із відсутністю на часі української держави, яка є, як зазначав Гегель, необхідною умовою історичного буття народу

В другому випадку мова йде про історичні і геополітичні витoki української історії, пов'язані із умовами становлення українського етносу. До них звертаються українські мислителі в XIX, і в першій половині XX ст., для обґрунтування причин окремішності українського народу. Тобто, якщо М.Костомаров, проводячи демаркацію між українським і російським народами, обмежувався констатацією існування відмінних рис в їх характері (ментальності), то надалі постало завдання підвести під такий висновок серйозне обґрунтування, відшукати причини такої окремішності, передусім, причини, які витворили українську ментальність. Задля цього українська думка звертається до географічних і геополітичних умов проживання українського етносу. Дана тема отримує пріоритетне значення в дослідженні української культури і історії, співмірне із темою християнського впливу на її становлення і розвиток. Це має своє пояснення, якщо зважити, що головним мотивом такого звернення було обґрунтування відмінності між двома православними народами.

При розгляді даної теми мова йде не просто про фіксацію природних умов, в тому числі, межового проживання українського народу, що було характерно для М.Грушевського, який, окрім іншого, розглядав і географічні умови існування українського етносу, а про їх антропологічний вплив, про їх культуруотворююче значення для формування ментальності української людини. Так, Д.Чижевський серед визначних чинників розвитку українського народу виокремлює „природу України і два історичних періоди – княжу епоху і епоху бароко” [3, 20]. Він вважав, що степ для українця – те ж саме, що західноєвропейський ландшафт для західноєвропейців. „Степ, – писав він, – був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис” [3, 20].

Природний, географічний чинник тісно пов'язаний із геополітичним, за яким межа степу і лісостепу була і межею між етносами, які належали до різних культурних зон, по цій межі пролягав рубіж між християнським і нехристиянським, ворожим світом. Проживання на межі ворожого кочового степу сформувало в українців специфічне „екзистенціально-межове”

світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя. З цим геополітичним чинником пов'язується ... пріоритет „серця” над „головою”. З цим чинником пов'язується і переважання в історичній свідомості етнічних ознак над культурними. Як пише М.Степико, „переважання „народних” ознак у культурі українського етносу детермінувалося дією так званих маргінальних чи межових чинників, що їх витворила геополітична ситуація України (такі, як „загроза знищення”, „грань смерті”, „випадковість”, „історичний шанс”, „незахищеність” та ін.)” [4, 201].

В дослідженнях підкреслюється, що в результаті тривалого проживання на межі степу і лісостепу, Сходу і Заходу в українця сформувалися два типи світовідчуття і відповідно два альтернативних типи поведінки – активний і пасивний. На цей зв'язок звертає увагу О.Кульчицький. „Межові ситуації” (в екзистенційному розумінні), – пише він, – визначали два роди поведінки – „авантюрно-козацький стиль життя” і „стан притаєного існування”. Симптоматичним є другий тип, який призводив до „звуження сфери життєвих контактів із світом до відступу в себе” [5, 53].

В кожній із подібних характеристик межовості проявляється певна закономірність. Межовість постає в них не лише об'єктивною умовою буття українського етносу, але й набуває пріоритетного значення в свідомості і світогляді українця, вона конститується як одна із його визначальних рис, вона розглядається як дійсний, позачасовий чинник української культури і історії. Вона з незбагненою настирливістю нав'язується філософією українській людині, як визначальний чинник емоційної домінанти її ментальності. В такому випадку межовість як об'єктивна умова, трансформується в зміст, стан світогляду, сприймається і постає як невід'ємна, атрибутивна ознака української ментальності і культури в цілому. В такому некритичному відношенні до природних передумов криється причина маргінальності української культури.

Сутність маргінальності не так в об'єктивно межових (географічних і геополітичних) умовах проживання української людини, як в відношенні до них, в їх абсолютизації і „натуралізації” на рівні світогляду, в тому числі, в історіософії. Саме тут міститься причина маргіналізації української культури і історії стосовно Європи. Якщо за Київської Русі, як відзначається в літературі (В.Вейдле), її європейськість не відрізнялася від європейськості інших європейських країн, то надалі, в епоху Нового часу, відбувається істотне, принципове розходження. Частково воно пов'язано із православним (візантійським) християнством, в якому, зазвичай, вбачають чи не головну причину відхилення української історії від європейської, а отже, й причину поневірянь українського народу, його занедбаності історичної долі, його хронічної невизначеності. Головне ж, на нашу думку, в іншому, в мірі і

особливостях сприйняття Новочасної культури, перш за все, новочасної філософії. Західна думка стала в XVI-XVIII ст. на шлях деконструкції середньовічної християнської культури. В епоху Просвіти відбулася принципова переоцінка уявлень про чинники людської історії. Новочасова філософія виводить історію, як і окремі події і дії людей не з бога, чи природи самої по собі, а з людини, з нової інтерпретації її природи. Імперативом нового розуміння чинників історії стало положення: людина є дійсна основа історії, а отже, вона є й мірою дослідження історичного процесу. В цей час європейська людина досягає, за словами І.Канта, повноліття. Вона усвідомлює себе творцем своєї історичної долі. Тим самим, в західній філософсько-історичній думці відбулася істотна зміна парадигм, загальних підходів до розуміння історії. Мова йде про перехід від натуралістичного, до гуманістичного тлумачення історії. Як писав Б.Кроче, „Звільнена від рабського підпорядкування потойбічній силі і сліпій природній необхідності ... думка сприймає історію як творення людини, як продукт людського розуму й прагнень; так виникає форма історії, яку ми назвемо гуманістичною” [6, 58].

В українській історіософській думці продовжує панувати натуралістичний підхід в розумінні чинників історії і, як наслідок, фаталістичне тлумачення української історії, про що, свого часу, слушно писав В.Липинський. В роки незалежності вона звертається не до сучасної історіографії і філософії історії, з їх гуманістичним тлумаченням чинників історії, піднесенням людини як суб'єкта історії, а повертається до позитивістської історіографії, яка на Заході піддавалась серйозній критиці уже на початку XX ст. Це означає, що українська історіософська думка не змогла піднятися до філософської рефлексії над історичним процесом, в тому числі, над його природними чинниками, що було умовою подолання натуралізму в західній історії. Тим самим, маргінальність історичної думки проявляється не лише в постійній залежності від західної філософсько-історичної думки, але й в односторонності сприйняття її надбань. Вона й нині „доношує” ті філософські уявлення, той її зміст і ті настанови, які були відкинуті уже на межі XIX-XX ст. Український історичний дискурс недооцінює в належній мірі роль людини і як суб'єкта історії, і як суб'єкта її пізнання. Він, так чи інакше, зав'язаний на маргінальний стан української культури. Утворилося і існує своєрідне замкнене коло. Маргінальність культури формує маргінальні запити до історичного дискурсу, в свою чергу, історичний дискурс відтворює маргінальний стан культури, пролонгує його в часі. Український етнос, говорячи словами Канта, не подолав свого неповноліття, він не став на шлях підпорядкування природних чинників своєї історії гуманістичним настановам. Під природними чинниками мається на увазі не лише географічне середовище, але й стан самої людини, переважання в ній за підліткового віку надмірної

емоційності. В українській історії не відбулося змін співмірних із змінами в європейській історії, вона не перетворилася із історії в собі в історію для себе.

В цьому плані слушним виглядає зауваження Н.Яковенко про існування асиметрії між українською та західною історіографіями, що проявляється, окрім іншого, в несумірності методів, підходів, понятійно-категоріального апарату. Така асиметрія є специфічним проявом опозиції: „маргінальне (периферійне) – центральне, (магістральне)” в історичній науці. Її подолання передбачає „вирівнювання асиметрії у дискурсах української та західної історіографій” [7, 14]. Таке вирівнювання, а отже, й подолання маргінальності української історії, вона вбачає в оновленні категоріально-методологічного апарату української історичної науки. Погоджуючись з даним положенням, зазначимо, що таке оновлення, для уникнення його еkleктичного і механічного характеру, передбачає, перш за все оновлення, а вірніше створення загального філософського образу української історії.

Стан маргінальності має свої вади й переваги. Сама маргінальність стає сьогодні предметом посиленої уваги психології, літературознавства, філософії тощо. Відбувається переорієнтація наукової думки в пізнанні співвідношення центральне – маргінальне, на правий бік цієї опозиції, тобто на суть і потенціал межового, маргінального стану. Саме тут відбувається зародження якісно нового стану об'єкта, в тому числі, і культурних утворень. Як відзначав М.Бахтін, „найбільш напружене й продуктивне життя культури проходить на кордонах окремих сфер її, а не там і не тоді, коли ці сфери замикаються у своїй специфіці” [8, 303]. Перенесення уваги з існуючого до виникаючого, притаманне для нинішньої наукової (синергетичної) парадигми, виносить на поверхню наукового пізнання питання, котрі зазвичай не приймалися до уваги.

Подолання маргінального стану української історії витікає із розуміння його сутності, воно вбачається, передусім в філософському осмисленні як причин і суті такого стану, так і історії в цілому. Мова йде про піднесення проблем української історії до рівня філософії історії, про інституювання в межах україністики вітчизняної версії філософії історії. Необхідність такого кроку міститься в особливостях української історії, її маргінальному стані, дослідження якого випадає із загальної проблематики західної філософії історії, в силу того, що Європа завжди презентувала і презентує собою магістральний шлях розвитку людства, в тому числі, по відношенню до української історії. Умовою такого піднесення є включення теми межовості, а, отже, і теми чинників української культури і історії, в систему більш широкого знання, в систему категоріальних зв'язків. Саме це спонукає розглянути проблему межовості в контексті проблеми маргінальності. Підставою для такого розгляду є їх співпадання по смислу.

Межовість виступає родовою ознакою поняття маргінальності. Маргінальність (лат. *magis* – край, границя, межа) – поняття, яке використовується в соціальній філософії і соціології для аналізу пограничного положення особистості по відношенню до якоїсь спільноти.

Разом з тим, дані поняття розрізняються за логічним статусом. На відміну від межовості, яка заангажована емпіричним змістом, маргінальність має категоріальний статус, виступає в якості культурфілософської категорії, а отже, функціонує за логікою категорії. Про це свідчить міра її поширення; в останні десятиріччя вона використовується в самих різних галузях пізнання: в психології, соціології, літературознавстві, культурології, філософії тощо. Про її категоріальність свідчить і її існування в якості складника відношення: „маргінальне – центральне”. Про це ж свідчить і наявність в ній онтологічного аспекту, який виходить на поверхню в останні десятиріччя в процесі оновлення її змісту. Якщо традиційно маргінальне пов'язувалося із чимось негативним, то нині на поверхню виходить його позитивний аспект. Під впливом Постмодерну відбулася переорієнтація наукової думки в пізнанні співвідношення центральне – маргінальне, а саме, увага акцентується на правий бік цієї опозиції, тобто на суть і потенціал межового, маргінального стану. Маргінальне презентує ту область людського буття, в межах якої зароджується нове. В силу цього маргінальне постає в якості носія креативного начала. Маргінальне – це сфера зародження нового, це область флуктуацій, через яку опановується нова енергетика.

Визнання маргінального статусу української культури вимагає, передусім, визначення протилежної сторони. Цілком зрозуміло, що мова йде про Європу. Однак постає питання, про яку Європу йде мова? Відповідно постає і інше питання, а саме: „Хто ми є в цій Європі?” (В.Брюсов). Дані питання постійно ініціювала російська думка, нині вони стають і нашими питаннями, оскільки, як свідчить перебіг подій української державності, європейськість України – це не факт, а проблема. Справа в тому, що Україна, будучи причетною до Європи, постійно ухиляється від логіки її розвитку. Зокрема, в Україні, як слушно зауважує Г.Касьянов, „не був реалізований проект модерності”. Визначення маргінального статусу є початковим підходом для змістовної відповіді. Зазвичай, дана проблема розглядається в контексті політичних, соціальних, економічних відносин. Зрозуміло, що Європа аж ніяк не вичерпується даними відносинами. Вона, як світова культура, має свою онтологію, яка визначає її центральне положення, її здатність репрезентувати протягом багатьох століть магістральний шлях розвитку історії людства. Європа уособлює в собі, в своїй суті те креативне начало, котре вона отримала в Античності в результаті осових трансформацій, яке пов'язано із усуненням людини як особистості, її статусом суб'єкта, творця історії. „Розшукувати

Європу, – пише Дені де Ружмон, – означає її творити! Вона існує у власному пошукові....” [9, 83]. Визнання маргінального стану української культури означає її самовизначення стосовно сутності європейської культури, що вимагає осмислення всього спектру відношень між маргінальним і центральним (магістральним) на категоріальному рівні; воно має врахувати модальні, темпоральні, буттєві виміри історії. В такому випадку українська історія постає не лише в плані її емпіричної даності в минулому, чи нині, але й в плані тих можливостей, які вона мала в своїх киеворуських витоках, але, які, в силу різних причин, були не реалізовані. На наш погляд, таке розуміння проблеми розкриває перспективи для створення української версії філософії історії, воно ж створює можливості для подолання натуралізму і подальшої гуманізації історичного дискурсу.

Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків:

По-перше, звернення до поняття дискурсу дозволяє з’ясувати істинну природу історичного знання, його відносність і часовість, і, тим самим, розчистити шлях для нових дискурсів. Поняття „дискурс” підкреслює пріоритет людського, суб’єктивного начала в дослідженні історії.

По-друге, існує досить виразний зв’язок між межовим станом української культури і станом українського історичного дискурсу. На рівні історичного дискурсу межовість проявляється в розумінні проблеми чинників історичного процесу, в її натуралістичному тлумаченні. Сутність маргінальності проявляється в „натуралізації” світогляду, що, відповідає крайнім уявленням про історичний процес, від яких західна думка відмовляється в епоху Просвіти. Таке розуміння, знаходячи вираз в історіософії і історіографії, впливає на загальний стан історичної науки. Зовнішніми проявами маргінальності є постійна залежність українського історичного дискурсу від західної думки, її однобічне і поверхове сприйняття.

По-третє, подолання маргінального стану передбачає перехід до нового, категоріального, філософсько-історичного рівня осмислення вітчизняної історії, в тому числі, категоріального дослідження її маргінального стану в межах опозиції „Україна – Європа”. Таке дослідження є умовою оновлення проблематики, категоріально-методологічного апарату і самого історичного дискурсу. Воно ж відкриває перспективи для парадигмальних змін в історичному пізнанні, для подолання натуралістичного і формування гуманістичного підходу до історії.

Література

1. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004.
2. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К., 2002.

3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
4. Степико М.Т Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. – К., 1998.
5. Кульчицький О. Світовідчужання українця // Українська душа. – К., 1992.
6. Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998.
7. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – № 12.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
9. Дені де Ружмон. Європа у грі. Шанс Європи. – Львів, 1998.

Н. С. Абаніна

АНАЛІЗ ГЕНЕЗИ ПОНЯТТЯ „СОЦІАЛЬНИЙ ОПІР” У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

Стаття присвячена аналізу процесу становлення явища соціального опору у світовій соціально-філософській думці. У дослідженні відображені основні напрями та аспекти його вивчення на кожному із етапів розвитку суспільства.

Актуальність запропонованої статті полягає у необхідності соціально-філософського осмислення суспільних процесів, які визначають формування інформаційної цивілізації та глобалізаційних процесів сучасності. Ці процеси супроводжуються негативними наслідками, а саме тероризмом, рухами антиглобалістів, антидемократичними організаціями, деструктивними процесами у культурі та у структурі особистості. Все це обумовлює необхідність розгляду проблеми соціального опору. В силу наявності численних проявів опору у світі постає необхідність з’ясування сутності цих процесів, механізмів впливу соціального опору на розвиток країни та суспільства, дослідження міри, яка визначає спрямованість опору на збереження та розвиток суспільного життя або його руйнацію.

Об’єктом цієї тематичної розвідки є соціальний опір у теоретичному спадку філософії. Предметом є генеза поняття соціального опору. Метою є аналіз генези соціального опору у соціально-філософській думці.

У сучасній науковій літературі широко використовується поняття соціального опору, як невід’ємної частини функціонування суспільства. Дослідження соціального опору є собою однією із важливих задач суспільних наук. Саме ж визначення поняття „соціальний опір” відсутнє у словниках філософського та соціально-філософського спрямування. Новітній соціологічний словник визначає соціальний опір як протидію чи опозицію [25, 327]. Словник синонімів ототожнює поняття опір із протидією, відпором, опозицією, обструкцією. У цьому світлі логічним видається визначення опору